

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТИПОЛОГІЇ СІМЕЙНОЇ СТРУКТУРИ

Юрій ІВАСЮК, Оксана КОГУТ

Copyright © 2008

Актуальність дослідження. Під структурою сім'ї в сучасній літературі передусім мають на увазі засіб забезпечення єдності її головних елементів, тобто статево-вікових груп та окремих осіб, з яких вона складається. Ієрархічність суспільних відносин викликає відповідні тенденції у сімейних стосунках, а демократизація соціуму закономірно приводить до егалітаризації сім'ї. Сімейна влада, своєю чергою, може базуватися на традиційних уявленнях про структуру сім'ї чи на оцінці наявної в конкретній сім'ї ситуації, зосереджуватися в одних руках чи розподілятися між кількома дорослими членами родини. Вельми різноманітні й форми вияву сімейної влади – від прямого насильства до морального впливу, від наказів до ввічливих дружніх порад. Із структурою сім'ї тісно пов'язаний порядок її життя, її звичаї й традиції, а також взаємовідносини з іншими сім'ями й усім суспільним загалом.

Отож, особливості родини значною мірою формуються під впливом типу структури конкретного соціуму, суспільно-економічних формацій. Досліджуючи сім'ї, які живуть у тому самому суспільному устрої, але водночас і з різним рівнем економічного та культурного розвитку, є можливість провести їх порівняльний соціологічний аналіз.

Мета дослідження – здійснити критичний огляд існуючих у сучасній соціології типологій сімейної структури як малої соціальної групи та окреслити їх пояснювальний потенціал.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сім'ї існують у різних формах. Зустрічаємо окремі малі сім'ї (двопоколінні), або великі (трипоколінні і більше, які охоплюють деяких далеких родичів і які спільно ведуть домашнє господарство). Малі сім'ї пов'язані між собою родинними зв'язками, але живуть окремо, теж природно підлягають соціологіч-

ному вивченню. Як відомо, залежно від історичної епохи, типу суспільства і культури існують різні форми подружжя і родинних зв'язків.

За останні десятиліття з'явилися нові тенденції у розвитку інституту сім'ї. Про це зазвичай судять на основі динаміки демографічних показників – загального зниження народжуваності, збільшення питомої ваги розлучень і неповних сімей, зменшення кількості дітей у сім'ях та їх нуклеаризація. Феномен, котрий складніше зафіксувати, спираючись на дані статистики, – це повсюдний процес розмивання системи поведінкових норм у сфері сім'ї та шлюбу й уявлень про психосоціальний зміст сімейних ролей.

На Заході цьому сприяло поширення цінностей індивідуалізму, домінування раціональних регуляторів поведінки над нормативними. Характерною рисою епохи індустріалізації суспільств стали розпад сімейних зв'язків і нуклеаризація сім'ї, найдетальніше описані закордонним дослідником [1]. В індустріальний період відбуваються істотні трансформації всередині сім'ї, що підмітили й вітчизняні фахівці, котрі вивчають українську сім'ю, особливо у великих містах (О. Семашко [2], П. Масляк [3] та ін.).

Головна тенденція останніх років відзначена ще А.Г. Харчевим й полягає у факті “розділення батьківства і сім'ї”, точніше шлюбу, а знаходить вияв у поширенні неповних (передусім материнських) сімей й у збільшенні кількості подружніх пар, які відмовляються мати хоча б одну дитину [4].

Про питому вагу неповних сімей можна говорити лише на основі даних перепису. Так, у 2001 році в Україні неповною була кожна десята сім'я. В місті таких сімей більше – 12%, у сільській місцевості – 6,9%. У більшості неповних сімей (88,5%) дітей виховує мати (І. Прибиткова [5]). У зв'язку з цим

слушно припустити, що за сьгоднішніх соціально-економічних умов, які сприяють загальному зниженню народжуваності, питома вага таких подружж продовжує зростати.

Зазначені тенденції природно спричинили появу багатоманітності сімейних форм. Сьогодні очевидно, що доречніше говорити не про “сім’ю”, у визначенні якої важко навіть у рамках конкретної культури врахувати всі можливі варіації, а про різні типи сімей. Отож, відповідь на питання: “Що таке сім’я?”, – може полягати або у звуженні обсягу самого поняття, як це пропонують деякі західні науковці (наприклад, вважати сім’єю тільки такі спільності, де є залежні члени – неповнолітні, інваліди похилого віку [6], або в аргументованому виокремленні різних типів сімей як особливих малих груп. Останній погляд надзвичайно важливий при проведенні емпіричних досліджень, у тому числі й міжкультурних. Відсутність обмежень вибірки (чи аналізу результатів) за низкою якісних типологізаційних характеристик часто фактично не дає чіткої картини досліджуваного предмета. Розробка типологій потрібна й з позицій соціальної політики та наукового забезпечення соціальної роботи. Основою таких типологій можуть стати:

1. *Юридична реєстрація шлюбу* (а) сім’ї, засновані на шлюбі; б) фактичні сім’ї чи позашлюбне життя чоловіка і жінки; в) юридично оформлене подружжя, члени якого проживають окремо).

2. *Почерговість шлюбу осіб, які утворюють ядро сім’ї* (такі сім’ї засновані на першому шлюбі обох членів подружжя).

3. *Юридичні стосунки між батьками і дітьми* (а) обидва члени подружжя живуть з рідними дітьми і до їхнього одруження не мали інших дітей; б) сім’ї, де хоча б один з членів подружжя мав дітей до шлюбу, а діти можуть проживати як у даній, так і в іншій сім’ї; в) прийомна сім’я, у якій діти усиновлені).

Очевидно, що реальні сім’ї – об’єкти вивчення чи допомоги – підлягають під дію критеріїв, набір яких зовсім не є вичерпним і може бути доповнений. Є підстави не погодитися з тим, які з критеріїв типологізуючі, а які лише описують так звані сімейні форми, скажімо альтернативні. Важливо лише, щоб вітчизняні дослідники, котрі займаються питаннями сім’ї, використовували тотожні поняття і вкладали в них однаковий зміст.

Кризове суспільство продукує чимало стресів, пов’язаних із втратою чи зміною роботи, переїздом на нове місце прожи-

вання, невирішеністю житлової проблеми, ризиками і перенапруженням у здійсненні підприємницької діяльності, погіршенням матеріального рівня життя та ін. Вплив різних подій-стресорів, які потенційно викликають сімейний дистрес, – динамічний критерій для обґрунтування типології сімей. У зв’язку з цим окреслимо умовну типологізацію таких подій-стресорів:

– *нормативно очікувані* (народження дитини, смерть рідних пристарілого віку тощо) і *ненормативно-несподівані* (розірвання шлюбу, кардинальні зміни, які відбулися у зв’язку із соціальними катаклізмами, скажімо, такими, як війна);

– *внутрішньосімейні* (балотування на виборах, звикання до алкоголю, тривала хвороба тощо) і *зовнішні* стосовно сім’ї (напад злочинця, стихійні лиха – землетруси, пожежі, потужні вітрові чи водяні хвилі, техногенні катаклізми, інфляція та ін.);

– *хронічні* (наркотична залежність, дискримінація за національною ознакою) і ті, що діють тимчасово (перелом руки чи ноги, втрата роботи);

– *добровільні* (наприклад, свідомо вагітність) і *мимовільні*;

– *кумулятивні* (новий стрес відбувся тоді, коли сім’я ще не впоралася з попередніми, наприклад, втрати у зв’язку зі смертю близької людини, або через короткий проміжок часу смерть забирає ще одного представника родини) та *ізолювані* [7, с. 78–80].

Сім’ї, які виділяються за характером події, закономірно аналізуються в рамках теорії сімейного стресу, що розвиває ідеї структурного функціоналізму. Так, за кордоном відносно добре вивчені сім’ї, у яких подружжя були розлучені у період Другої світової війни, сім’ї емігрантів, сім’ї, в котрих зник батько, який належить до національних меншин конфліктного складу, сім’ї збанкрутілих фермерів. Загалом вивчення сім’ї у стресовій життєвій ситуації важливе так само, як і за умов наявності особливих проблем, передусім тих, які зорієнтовані на психотерапевтичну допомогу і додаткову соціальну роботу з ними. Теоретично можливості подолання стресу, недопускання переростання його в кризу визначаються головно індивідуальними, груповими, мікросоціальними і макросоціальними ресурсами так чи інакше задіяними до актуальних родинних взаємин.

Підходячи до аналізу проблеми – виділення різних структурних типів сім’ї, окремо відзначимо, що цей процес відбувається за

дихотомічним принципом: 1) розширена (трипоколіннева) – нуклеарна; 2) моногамна – полігамна; 3) відсутність повнолітніх дітей (до 18 років в Україні) – їх присутність, коли констатують одно-, дво-, мало-, чи багатодітні сім'ї; 4) повна (з неповнолітніми дітьми живуть рідні чи нерідні мати й батько) – неповна (з такими дітьми проживає тільки мати чи тільки батько); останні, своєю чергою, за причиною формування можуть бути класифіковані на: а) позашлюбні (материнські, за термінологією С.І. Голода [8, с. 49–51]), після розлучення, після овдовіння і ті, які виникли внаслідок окремого проживання членів подружжя з різних причин (у цьому разі вказують на часовий інтервал спільної життєдіяльності).

Соціологічна характеристика типологій сучасної сім'ї передбачає з'ясування сутності сімейної структури, спираючись на аналіз структури як системи у проекції на сімейний формат міжособистісних стосунків. У цьому разі правильним буде твердження, що сім'я – це продукт суспільно-класової структури, а тому відмінності між різними типами сімей стосуються не їх площини повсякденного функціонування, а тих розвиткових процесів, за яких вони виникли.

Зазначена проблема відноситься до винятково складних. Адже структурно-функціональний аналіз за своєю суттю є комплексним, вимагає різнобічного вивчення взаємовідносин між родичами з орієнтацією на їх змістовність і якість. Причому тоді, коли визнаємо перевагу структури над функціями, якість сім'ї ще не може бути визначена. І зрозуміло чому. Люди – не лише пасивний продукт соціального довкілля, а функції сім'ї – не тільки віддзеркалення образу структури. Тільки активність окремих членів сім'ї уможливує її якість й у поєднанні з нею змістовним є структурно-функціональний аналіз. У такий спосіб тріада “функції – структура – діяльність” і взаємодоповнення її членів стає основою для визначення соціальної якості сім'ї.

У цьому триєдиному зв'язку структура посідає домінуючу позицію. Вона, звісно, надає простір, але водночас, подібно до функцій, лімітує можливості та обмеження діяльності. Вчинкові дії і функції впливають на структуру і здатні її змінювати, хоча не спроможні з неї вийти і функціонувати як самодостатні фактори. Відмінність між діями і функціями полягає в тому, що перші завжди реалізуються через посередництво

окремих членів сім'ї, тоді як другі є синтезом, або міцним вузлом актуалізованих діяльностей. Природно, що рівень виконання сім'єю функцій залежить не від одного її члена, а від усієї родинної спільки. Життєдіяльність окремих членів, залежачи від багатьох чинників та організованостей, все ж не часто веде до інтеграції сім'ї, а навпаки, спричиняє їх дезінтеграцію. Отож функції є не лише синтезом зусиль членів сім'ї-родини, а передусім критерієм їх оцінювання з погляду задоволення нагальних потреб.

Багато неточностей існує навколо поняття “структура”. В деякій іноземній літературі структура сім'ї повністю ототожнюється з її складом [9, с. 112–117; 10, с. 52–56]. Повно ілюструє цю концепцію математична модель структури, виражена формулою $2^n - n - 1$ (де n – кількість членів сім'ї). Ця формула уможливує підрахування, що у тричленній сім'ї буде чотири типи взаємозв'язків, у чотиричленній – одинадцять, у п'ятичленній – 26, у шестичленній – 57 і т.д. Все це, звичайно, має свої підстави, але зреалізовує механічний підхід у соціології, який агрегує квантитативні елементи, проте не може зафіксувати рівень взаємозв'язків як важливого параметра структури. Відтак маємо не структуру, а лише склад сім'ї.

У випадку однієї сім'ї структура є релятивною системою, через яку досягається таке упорядкування значущих взаємозв'язків у сім'ї, яке здатне при зміні зовнішніх чи внутрішніх факторів зберегти попередній ступінь якісної досконалості конкретної сім'ї. У соціологічному розумінні можемо говорити про справжню структуру лише тоді, коли, окрім окремих внутрішньосімейних зв'язків, є змога визначити складну мережу взаємозв'язків і коли з цього комплексу виокремлюються ті структури, які у даному разі найвиразніше спричинюють наявність відповідного об'єкта. Зосереджувати тут увагу означає реагувати на зміни, які відбулися, наприклад, у площині диференціюючих та гомогенізуючих процесів. Хоча ступінь наближеності між окремими суспільними тріадами і формаціями досяг у нашому суспільстві відносно високого рівня, а подальший процес гомогенізації передбачає все більшу реалізацію нових відмінностей, все ж важливого значення набувають наступні питання:

а) якою мірою і в яких напрямках існують відмінності між робітничими, сільськогосподарськими та міськими сім'ями?;

б) які нові структури виступають на перший план у взаємозв'язках з настанням нових соціальних якостей-умов і яким чином диференціюються сім'ї?;

в) якими мають бути критерії розробки нової нетрадиційної типології сім'ї, зважаючи на з'яву її нових соціальних рис і подальших перетворень?

Відзначимо такий важливий момент: що особливо інтенсивно змінюються за чисельністю нуклеарні сім'ї, середній вимір яких здебільшого є однією з обов'язкових статистичних характеристик населення. Крім того, вони лідирують також за кількістю дітей, дітністю. Останній показник є надзвичайно важливим, адже інтегрує багато інших якісних характеристик і відображає суть сімейного способу життя.

У соціології і демографії прийнятий поділ сімей за дітністю на три типи. До першого належать малодітні сім'ї, тобто ті, де мало дітей із соціально-психологічного погляду (для виникнення первинних групових відносин серед дітей, як відомо, двох дітей недостатньо, дводітна сім'я, утворюючись із двох пар – подружжя і дітей, все ж не забезпечує розвій групових стосунків, оскільки для цього потрібно не менше трьох членів первинної групи). З одного боку, “мало” дітей у сім'ї може бути з позиції відтворення населення – демографічної: щоб попередні покоління заміщалися наступними, треба уможливити співвідношення приблизно 2,5 дитини на сім'ю, або чверть дводітних сімей і третину тридітних, 14 % – бездітних і однодітних і 7 % – п'ятидітних і більше [11].

Реальна структура сімей за дітністю в Україні, де рівень народжуваності впав нижче межі простого відтворення населення і сягнув у 1993 році 9,6 %, дорівнює 1,4 дитини на сім'ю, що означає надмірне переважання малодітних сімей з однією-двома дітьми. Нині таких в Україні 91 %. Сімей із п'ятьма і більше дітьми, себто багатодітних (де дітей набагато більше, ніж це потрібно для заміщення поколінь), менше 1 %, а сімей із трьома-чотирьома дітьми – середньодітних (дітей достатньо для дещо розширеного відтворення) – приблизно 8 % [12].

Отже, структура українських родин за дітністю різко викривлена: багатодітних сімей у понад 20 разів менше, ніж бажано, а середньодітних менше удес'ятеро; водночас однодітних – уп'ятеро більше, тому народжуваність не компенсує смертності. Більше

того, починаючи з 1992 року рівень смертності становить 12,6 %, що перевищує рівень народжуваності, а це вказує на наявність процесу депопуляції, який супроводжується поширенням малодітності та зростанням смертності, котре розпочалося в Україні у 60-ті роки ХХ століття [див. 13].

При комплектно́сті внутрішньосімейних ролей нуклеарні сім'ї можуть бути повними, тобто такими, які охоплюють усі 12 можливих ролей (дві подружні – чоловік і дружина, дві батьківські – батько і мати, чотири родинно-батьківські – сини, дочки та син, дочка; чотири сімейно-родинні – брати, сестри та брат, сестра. В основу класифікації закладено твердження-ознака “Я маю”, або “В мене є”. Дуже важлива для дітей і для батьків наявність дочки-сестри чи дочок-сестер, сина-брата чи синів-братів. У всіх випадках тут не кількісна, арифметична відмінність, а цілком очевидна видозміна соціальної повноти взаємовідносин у сім'ї. Особливе наповнення сімейних стосунків існує у сім'ях з братами і сестрами, тільки з братами або сестрами, а також з братом і сестрою, або з одним сином чи донькою, що у підсумку приводять до утворення 21 різновиду сімейних структур, які утворює подружня пара та її діти. Повні за комплектно́стю внутрішньородинних ролей нуклеарні сім'ї можуть спостерігатися лише у двох випадках – серед багатодітних сімей із трьома синами (дочками) і двома дочками (синами) та серед середньодітних сімей із двома синами і двома дочками. Воднораз сім'ї з неповним набором ролей, котрі охоплюють десять таких ролей, мають місце також у двох різновидах багатодітних спілок (одна дитина однієї статі і чотири – іншої), або у двох аналогічних різновидах сімей з чотирма чи трьома дітьми.

Сім'ї із вісьмома ролями спостерігаються у багатодітних родин однієї статі, причому існує два типи таких сімей – чотиридітні і тридітні. В малодітних сім'ях з двома дітьми виконання вісьмох ролей наявне тоді, коли лише два сини чи дві дочки, або коли є один син й одна дочка. Вочевидь в однодітній сім'ї найбільш примітивна структура ролей – п'ять, а відтак подружня пара, обіймаючи головні дві ролі чоловіка і дружини, фактично не є сім'єю.

Таким чином, структура сімейних ролей звужується і збіднюється при зменшенні кількості членів сім'ї, у т. ч. й у зв'язку зі зменшенням кількості дітей, причому комп-

лектними за ролями родинами. Є лише багатодітні сім'ї з не менш, ніж двома дітьми однієї статі, і середньодітні – із двома синами чи двома дочками. Всі інші сім'ї – некомплектні, неповні за діапазоном соціальних ролей. Однак з усіх них перевагу доречно надавати сім'ям з 10 ролями, що мають різностатевих дітей, оскільки менший соціальний потенціал властивий сім'ям із восьми ролями і з дітьми однієї статі.

За структурою міжособистісних комунікацій сім'ї характеризуються різною конфігурацією відповідно до типології малих груп із трьома, чотирма, п'ятьма і більше членами. Диференційна якість сім'ї за статтю і віком, наявність подружньої пари поруч з групою дітей змушує окремо враховувати взаємодію між батьками і дітьми. Тільки починаючи з третьої дитини істотно ускладнюються структурні зв'язки, оскільки у цьому разі діти утворюють малу групу всередині сім'ї.

Сім'ї з однодітною структурою властиві три комунікаційні лінії взаємодії – однією між подружжям і дві на кожного з батьків у стосунках з дитиною. Дводітна структура має шість комунікацій – чотири між батьками і дітьми (дві на кожного з батьків) і по одній у межах батьківської і дитячої пар. Тридітна структура – це десять комунікацій – шість між батьками і дітьми (три на кожного з батьків), одна – всередині батьківської і три усередині дитячої групи. При цьому, на відміну від кількості інтеракцій, у цьому випадку враховуються зв'язки тільки між індивідами. Якщо додати до цього ще й подібність-відмінність за статтю і віком, то ускладнення структури сімейних інтеракцій неминуче впливатиме (за інших рівних умов) на ступінь згуртованості і стійкості сімейної групи. За підрахунками дослідників збільшення дітності веде до зменшення розлучень, тобто визріває тенденція, яка вказує на такий факт: однодітні структури розпадаються у два з половиною рази частіше, ніж дводітні, і в 9,5 разів частіше, ніж трілітні [14].

Висновок. Лише батьківство, міжособиста взаємодія між батьками і дітьми надають сім'ї повноти і вагомості як унікальному

соціальному інституту, а зовсім не стосунки між членами подружжя, де кількість інтеракцій завжди виявляється майже незмінною соціальною константою. Звідси важливою стає різноманітність сімейних структур, передусім коли ставиться мета класифікувати сім'ї з урахуванням їх зміни у часі – від старту сімейного життя до фінішу. Введення параметру тривалості (віку, досвіду) сім'ї та змін, котрі відбуваються з нею протягом тривалого часу, закономірно призвело до того, що поступово не лише сформувалася концепція “сімейного циклу життя”, а й накопичувався емпіричний матеріал, що у підсумку підтвердив її значні пояснювальні можливості.

1. Good W. World Revolution and Family Patterns. – New York: Free Press, 1963. – 327 p.
2. Семашко О. Ми катастрофічно старіюча нація: падіння народжуваності // Україна і світ сьогодні. – 2002. – 12 січня. – С. 5.
3. Масляк П. Демографічна криза в Україні: причини виникнення, парадокси, проблеми й перспективи вирішення // Чумацький шлях. – 2000. – №1. – С. 6–7.
4. Харев А.Г. Социология воспитания. – М.: Политиздат, 1990. – 125 с.
5. Прибиткова І. Демографічна ситуація в Україні в дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Соціологія ТММ. – 2002. – №3. – С. 138–139.
6. Blanc A.K., Rutenberg N. Coitus and Contraception: The utility of Data on Sexual Intercourse for Family Planning, Program 1 // Studies in Family Planning. – 1991. – V. 22, N 3. – P. 239–241.
7. Mederer H., Hill R. Critical transitions over the Family Life Span: Theory and Research // Social Stress and the Family: Advances and Developments in Family Stress Theory and Research. – New York: Harworth press, 1983. – 304 p.
8. Голод С.И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. – М.: Наука, 1984. – 136 с.
9. Freeman, Sarah, Bullough. The Complete Guide to Fertility and Family Planning. – Buffalo – New York: Prometheus books, 1993. – 314 p.
10. Piwowarski W. Przemiany w strukturze i funkcjach rodziny. – Warszawa, 1972. – 214 s.
11. Стещенко В., Піскунов С. Заохочувати можна дітонародження, а не народжуваність як макропроцес. Концепція національної демографічної політики України // Віче. – 2002. – №6. – С. 17–18.
12. Кресін В. Чому нас стає менше: Причини демографічної кризи в Україні // День. – 2002. – 20 лютого. – С. 5.
13. Позняк О. Скільки нас буде у 2025, 2050, 2075 роках? // Дзеркало тижня. – 2001. – 15 грудня. – С. 13.
14. Рябов І. Сім'я і відтворення населення в Україні // Економіка України. – 1998. – №4. – С. 86–88.

Надійшла до редакції 1.09.2008.